

MAXBUBA XUJAMKULOVA

O'zMU O'zbek filologiyasi, O'zbek tilshunosligi kafedrası v.b.dotsenti, PhD

MOHTOBA ZAYLOBIDDINOVA

O'zMU O'zbek filologiyasi, I bosqich magistratura talabasi

DEYKSIS HODISASI VA UNING BADIY ASARLARDA QO'LLANILISHI

(Abdulla Qahhor asarlari misolida)

Annotatsiya: *Ushbu maqolamizda deysis hodisasi haqida nazariy ma'lumotlar, deysis hodisasi haqida tilshunos olimlarning qarashlari haqidagi ma'lumotlar, deysis turlari haqida ma'lumotlar berilgan. Bu nazariy ma'lumotlar Abdulla Qahhor asarlari matni orqali misollar bilan yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *pragmatika, deysis, shaxs deysisi, zamon deysisi, makon deysisi, diskurs deysisi.*

Abstract: *This article provides theoretical information about the phenomenon of deixis, information about the views of linguists about the phenomenon of deixis, and information about the types of deixis. This theoretical information is illustrated with examples through the text of Abdulla Qahhor's works.*

Key words: *pragmatics, deixis, deixis of person, deixis of time, deixis of space, deixis of discourse.*

Til tizimi va kontekst o'rtasidagi bog'liqlikning lisoniy strukturalarda aks etishini yaqqol ko'rsatuvchi pragmatik atama – bu deysis hodisasidir. Yunonchadan olinganda “ko'rsatish”, “ishora” ma'nolarini anglatgan deysis iborasi, lison vositasida “voqelik-ka ishora”ni nazarda tutadi [3.158].

Deysis hodisasiga olimlar tomonidan turlicha munosabatlar bildirilgan. Jumladan, N.Volkov, V.Jura, F.Lenz, E.Benvenist, V.Genshteyn, I.Sternina, Lyons, K.Byuller, Ch.Fillmor, R.Lakoff, V.Shaxovskiy, A.Kravchenko, Ye.Paducheva kabilar deysis munosabatlarning turli qirralarini talqin qilgan. O'zbek tilshunosligida A.Nurmonov, Sh.Safarov, M.Hakimov, R.Davlatova kabi tilshunoslar deysis tushunchasiga izoh berganlar. Jumladan, A.Nurmonov deysisga munosabat bildirib, indikativ va indikativ bo'lmagan so'zlar termini orqali izohlasa, Sh.Safarov deysis hodisasining pragmatik tahlilda ahamiyatli ekanligini inobatga olib, deysis atamasining pragmatika atamasiga o'rindosh sifatida qo'llashni tavsiya etadi. M.Hakimov deysis hodisasini namoyon etuvchi grammatik-leksik vositalarni aytib o'tgan[2.63].

Deysisning turlari bir qancha olimlar tomonidan turlicha tasniflangan. Jumladan, S.Levinson deysis markazni 4 qismga ajratadi: 1. Markaziy shaxs; 2. Markaziy vaqt; 3. Markaziy makon; 4. Ijtimoiy markaz. Uning fikricha, markaziy shaxs so'zlovchini nazarda tutsa, markaziy vaqt uchun nutqiy harakat ijro etilayotgan davr muhim. Markaziy makonda nutqiy harakat amalga oshirilayotgan o'rin nazarda tutiladi. Ijtimoiy markaz so'zlovchining ijtimoiy mavqeini inobatga oladi.

Ch. Fillmor deyktik iboralarni uch turga bo'lib tahlil qilishni aytib o'tgan: 1. Obyekt o'rniga nisbatan; 2. Axborot tashuvchisi, axborot egasi; 3. Anaforik holati jihatidan. Uning fikriga ko'ra, birinchi turi joyga nisbatan qo'llanadigan deysislar bo'lsa, ikkinchisi shaxsга nisbatan qo'llanadi.

R.Davlatova[1.38] o'zbek tilida deysisning bir qancha turlarini, jumladan, shaxs deysisi, predmet deysisi, zamon deysisi, makon deysisi, belgi deysisi, miqdor deysisi, ijtimoiy deysisi, emotsional deysisi, propozitiv deysis va diskurs deysisi kabi turlarini izohlagan.

Sh. Safarov ham jahon tilshunosligiga tayangan holda deysisning shaxs, makon, zamon, diskurs, emotsional, sotsial kabi turlariga izoh bergan. Quyida shu turlarni ba'zilarini misollar orqali ko'rib chiqamiz.

Shaxs deysisi. Muayyan til birliklari nutqiy muloqotda qo'llanilib ma'lum bir shaxsга ishora qiladi. Natijada shaxs deysisi yuzaga keladi. Shaxsга ishora qiluvchi birliklar esa shaxs deysisini ifodalovchi deyktik birliklar tarzida talqin etiladi.

Nutqiy muloqot jarayonida bajarayotgan rolga nisbatan shaxs deysisining tarkibi aniqlanadi. Birinchi shaxs so'zlovchining o'rniga ishora, "o'zini ko'rsatishi, eslatishi"ning lisoniy ifodasidir, ikkinchi shaxs – tinglovchi yoki adresantning lisoniy belgilanishi hamda uchinchi shaxs muloqotning bevosita ishtirokchisi bo'lmagan shaxsга ishoradir. Muloqot ko'chishiga qo'shgan hissasiga nisbatan farqlanayotgan ushbu tizim olmoshlar guruhlarida o'z aksini topadi. Olmoshlar esa, o'z navbatida, uch shaxsdan tashqari, ko'plik, rod kabi kategorial belgilar asosida o'zaro farqqa ega bo'ladi. Ammo ko'plik son belgisiga ega bo'lgan olmosh har doim ham birlik sondagi olmoshga to'g'ridan-to'g'ri mos kelavermaydi. Jumladan, "biz" har qanday kontekstda ham so'zlovchilarning soni ko'p ekanligini anglatmaydi. Shuning uchun ham "biz" olmoshi qo'llanilgan ayrim holatlarda uzatilayotgan axborot mazmunini va ko'plik soni qaysi ma'noda voqelanayotganligini aniqlash tinglovchining ixtiyoridadir. Masalan, ingliz tilidagi "We clean up after ourselves a room here" gapini tinglovchi ikki xilda anglashi mumkin: tinglovchi o'zini adresat guruhiga qo'shadi yoki bu guruhga kirmaydi. Shunga nisbatan, eksklyuziv "biz" (exclusive "we") va inklyuziv "biz" (inclusive "we") ko'plik shakllari farqlanadi [3.153].

Muloqot faoliyati uchun makon va zamon hodisalarining muhimligini unutmasligimiz kerak. Har bir voqea ma'lum makon va zamonda kechadi hamda u yoki bu hodisa haqidagi axborotni qabul qilayotgan tinglovchi uning qachon, qayerda sodir bo'lganligini bilishga intiladi. Bundan tashqari, axborotning to'liq idroki uchun, har qanday faoliyat ma'lum shaxs tomonidan bajarilishi sababli, ushbu faoliyat amalining subyekti haqidagi ma'lumot ham talab qilinadi. Demak, "qachon" va "qayerda" savollari "kim" savolining hamkorligida nutqiy tuzilma mundarijasini belgilaydi. Voqelikda kechayotgan hodisalar bayonida va ular haqida axborot uzatishda uning kechish davri, paytini ko'rsatish muhim hisoblanadi. Bunday ko'rsatish vazifasini zamon deysisi vositalari bajaradi[3.174]. Nutqiy harakat bajarilishi vaqt davriyligi doirasidan tashqarida yuzaga kelmaydi. Har qanday nutqiy voqelik ma'lum bir davrda yuzaga keladi. Ma'lumki, zamon deysisini ifodalovchi vositalar nutqiy jarayondan oldin yoki keyin voqelanganligini anglatadi. Masalan, *Bir kuni qattiq yomg'ir yog'ib, qishdan qolgan qorni eritib yubordi. (Abdulla Qahhor "Mahalla" hikoyasi)*. Voqea sodir bo'lgan vaqt bizga aniq bo'lmasa-da, axborot uzatilishidan oldin sodir bo'layotganligini anglashimiz mumkin. Nutqiy faoliyat jarayonida shunday deyktik birliklar qo'llaniladiki, bular zamon deysisini ochib beruvchi vositalar hisoblanadi. Ya'ni bu birliklar orqali biz nutqiy voqelikning qaysi davr (zamon)da ro'y berganligini fahmlab olishimiz mumkin.

Makon deysisi. Voqelikning idrok qilinishi va bu idrokning lisoniy ifoda topishi ikki asosiy lisoniy – tafakkur harakatini talab qiladi: birinchidan, voqelik parchasini tavsiflash lozim bo'lsa, ikkinchidan, uni ma'lum makonda joylashtirish talab qilinadi. Voqelikni tavsiflashda makon muhim hisoblanadi. Muloqot jarayonida uning ishtirokchilari egallagan o'ringa ishora ma-

kon deyksisi mazmunini tashkil qiladi[4.171]. Nutqda joy nomi har doim ham o'z nomi bilan atalmasligi mumkin. Chunki matn davomida bunga ehtiyoj sezilmaydi. Masalan, *Bu atrofda ko'knor qolmadi-ku, olti oydan keyin nima bo'ladi? Said Jalolxonni vahima bosdi. (Abdulla Qahhor "Bashorat" hikoyasi)*. Ushbu misolda keltirilgan *bu atrof* muallif oldindan ma'lum bo'lgan makonga ishora qilyapti. Makon haqidagi aniq ma'lumot esa faqat kontekst orqaligina namoyon bo'ladi. Makonga ishora qilinayotgan gaplarda, asosan, o'rin ravishlari, ko'rsatish olmoshlari qo'llaniladi. Bu birliklar aniq makonning o'rindoshlari hisoblanib, nutqiy jarayonda adresat va adresantgagina ma'lum bo'ladi. Masalan, *bu yerning o'zida unga Said Jalolxoni sohibqiron" deb nom berildi va va xon ko'taribdi. (Abdulla Qahhor "Bashorat" hikoyasi)*. Keltirilgan misoldagi *bu yer* muloqot vaziyatiga nisbatan nazarda tutilayotgan makon. Nutqiy faoliyat jarayonidagi makon deyksisini tahlil qilar ekanmiz, voqelikning so'zlovchi egallagan o'ringa nisbatan olinishini kuzatamiz.

Diskurs deyksisi. Bilamizki, diskurs – bu muloqot. Darak gaplarning bu turida adresant axborot uzatuvchi sifatida birinchi planga chiqadi. Tinglovchi esa axborotni qabul qiluvchi sifatida ikkinchi planga o'tadi. Ma'lumotni qabul qiluvchi har doim ham reaksiyaga kirishmaydi. Deyktik tavsifga ko'ra, so'zlovchi uzatayotgan ma'lumot ma'lum bir fazoviy vaqtda, aniq koordinatalar ostida yuzaga chiqar ekan, axborot matni ham shunga qarab tahlil qilinadi. Diskurs tahlil nutqiy muloqotni talab qilsa-da, biz asosan, tahlilni so'zlovchi matni ustida olib boramiz. Va shu tahlil orqali so'zlovchi-tinglovchining nutqqa munosabatini yuzaga chiqaramiz. Diskurs deyksisida e'tiborga olinadigan narsa – bu anafora va deyktik iboralarining qo'llanilishi va ular o'rtasidagi farq. Anafora bir tushunchani qayta nomlashda qo'llaniladi, ularning referenti olmoshlardir. Bu referentlar muloqotning oldingi qismiga ishora qiladi. Odatda, bu, o'sha olmoshlari obyektning so'zlovchiga yaqinligini, undan ajralmagan holda ko'rsatish uchun qo'llanadi. Ammo diskurs deyksisida so'zlovchining undan oldin aytgan gapiga ishora sifatida ham qo'llanadi [6.175]. Masalan, – *Mana shuni tering orasiga tiqsang, ko'zdan g'oyib bo'lasan. Sen hammani ko'rasan, seni hech kim ko'rmaydi. (Abdulla Qahhor "Bashorat" hikoyasi)* Bu berilgan misolda so'zlovchi tinglovchiga bundan oldingi gapida "mana shu"ning nima ekanligi haqida ishora berib o'tgan.

Sotsial deyksis. Deyksisning bu turi shaxsning ijtimoiy mavqeyi bilan bog'liqdir. Shaxs muloqotining qay tartibda kechishi ham nutq jarayonida ijtimoiylikni ta'minlab beradi. "Suhbatdoshiga nisbatan bildirilayotgan munosabat yashirin yoki ochiq, ijobiy yoki salbiy, bevosita yoki bilvosita ko'rinishlarga ega bo'lishi"[7.67] sotsial deyksisni yuzaga keltiradi. Ijtimoiy tabaqaning barcha vakillari o'z muloqot stiliga ega. Bu jins bilan, yosh bilan yoki ijtimoiy kelib chiqish bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Sotsial deyksisni ifodalaydigan belgilar grammatik vositalar (-lar fe'lining hurmat kategoriyasi shakli, shaxs olmoshlari uslubiy qo'llanilishi, masalan, men o'rnida biz, kamina, qulingiz kabi) va deyktik birliklar yoki iboralar (mamnuniyat bilan shuni aytishim mumkinki, shu narsa ayon bo'ldiki kabi) bo'lishi mumkin.

S. Levinson sotsial deyksisni ikki turga: mutlaq sotsial deyksis va nisbiy sotsial deyksisga ajratadi [6.68]. Mutlaq sotsial deyksis umummadaniy qadriyatlar bilan bog'liq bo'lsa, nisbiy sotsial deyksis milliy va mahalliy qadriyatlar bilan bog'liq bo'lib, ma'lum bir millatning urf-odatlarini aks ettiradi. Nisbiy sotsial deyksisni tilshunos Sh.Safarov tabu (evfemizm) shakllari bilan bog'lab, qarindosh-urug'chilik kabi tabaqalanishlar munosabatida suhbatdoshlar ijtimoiy mavqeyining grammatik tizimda aks etishini misol tariqasida keltirib o'tgan.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan xulosa qilib aytadigan bo'lsak, deyksisning barcha turlari nutqiy faoliyatni mazmuniy tahlil qilishda va uni ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Davlatova R. *O'zbek tilining deydik birliklari: filol. fan. dokt. (DSc) diss. avtoref.* – Toshkent, 2020.
2. Hakimov M., Gazieva M. *Pragmalingvistika asoslari. Darslik. FarDU.* – Toshkent: "Classic", 2020.
3. Сафаров Ш. *Прагмалингвистика.* – Toshkent: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат и.н, 2008. – Б.153.
4. Safarov Sh. *Kategorizatsiya i sopostavleniye yazikov //Buyuk ipak yo'lida umuminsoniy va milliy qadriyatlar: til, ta'lim va madaniyat. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari.* – Samarqand: Sam-DChTI, 2020.
5. Янковская, Т. А. *Проблема дейксиса в современном языкознании /Т.А.Янковская//Теоритические и методологические аспекты коммуникации: сборник научных трудов. Вып. 2 / Бел. гос. экон. ун-т, каф. межкульт. экон. коммуникации.* – Минск: РИВШ, 2007. – 175 с.
6. Хужаткулова М.В. *Sodda gapda kommunikatsiya va pragmatika munosabati. Monografiya.* – Toshkent: 2023. – B.66.

